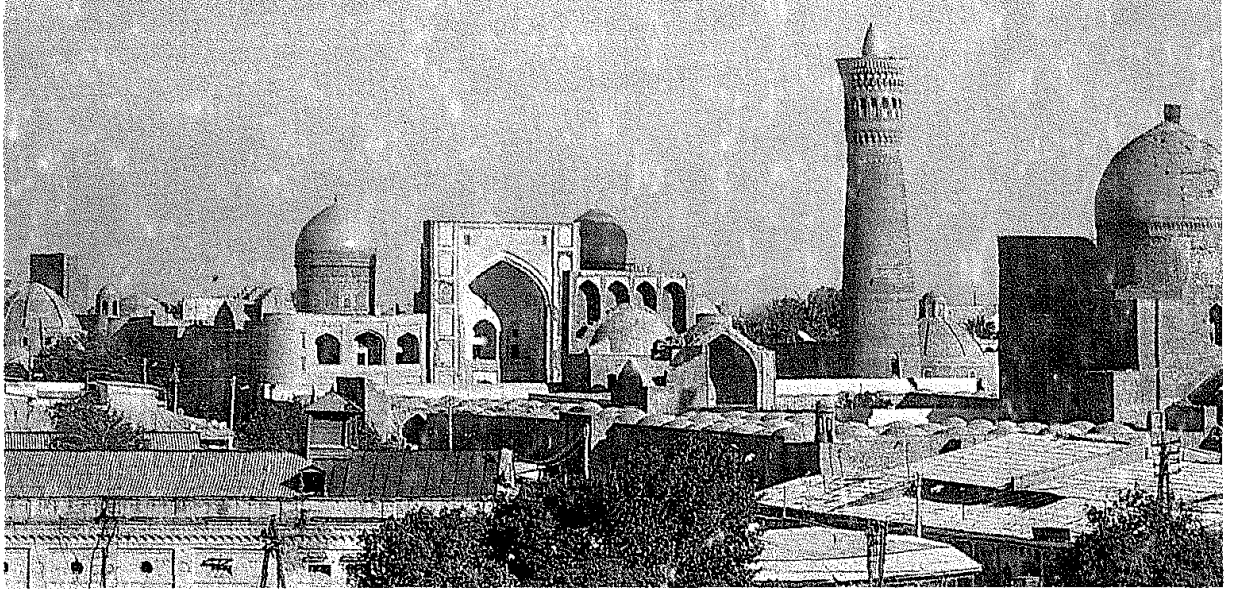

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
GEVHER NESİBE TIP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
YAYIN NO: 22

BÜYÜK TÜRK - İSLÂM BİLGİNİ

B U H Â R İ

(811- 869)

-ULUSLARARASI SEMPOZYUM-

18-20 HAZİRAN 1987

Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? / Âyet

Kolaylaştırın, zorlaştırmayın; müjdeleyin, nefret ettirmeyin.

BUHÂRİ

Buhâri Kongresi Tebliğleri

18-20 Haziran 1987

KAYSERİ

EDİTÖR

Prof.Dr. Ahmet Hulûsi KÖKER

(Tebliğin dil ve bilimsel sorumlulukları konuşmacılara aittir)

Her Hakkı Saklıdır

ISBN: 975-8013-14-9

Dizgi-Baskı
Erciyes Üniversitesi Matbaası
KAYSERİ - 1996

BUHÂRÎ'NİN HALKU EF'ÂLÎ-L'İBÂD'İ VE EHLİ SÜNNET KELÂMI İÇİNDEKİ YERİ

Dr. Y. Şevki YAVUZ*

Hicrî üçüncü asrın en büyük simalarından biri olan ve daha çok muhaddislerin imamı olarak bilinen İmam Buhârî, hadis ilmi yanında, yaşadığı çağdaki İslâm fırkalarının itikadî konularda yaptıkları tartışmalara katılmış, üzerinde ihtilaf edilen akaid problemlerine Kuran ve sünnete uygun çözümler getirmeye çalışmış bir İslam bilgini'dir. Buhârî'nin akaid sahasında yazdığı "Halku ef'âli'l-'ibâd" adındaki müstakil eseri ile akaid, hadis tefsir, fıkıh ve ahlak gibi temel İslâm ilimlerinin ihtiva eden bir ansiklopedi durumundaki "Sahîh"inde yer alan akaid dair bölümler, onun akaid ilmiyle yakından ilgilendiğinin ve bu ilmin tarihi seyri içerisinde önemli bir yer işgal ettiğinin işaretlerini taşımaktadır. Ancak, gerek Buhârî üzerinde araştırma yapanlar, gerek akaid ve kelâm ilminin tarihçesini yazarlar O'nun itikadî görüşlerine ve akaid ilmindeki yerine temas etmemişlerdir. Bu sebeple biz, kanaatimize göre önemli olan böyle bir araştırmayı tebliğimizin konusu olarak seçtik. Buhârî'nin itikadî cephesini doğru bir şekilde tesbit etmek şüphesiz uzun bir araştırmayı gerektirir. Biz burada konuyu bir tebliğ çerçevesinde ele alarak bu alanda araştırma yapmanın lüzumuna dikkat çekmeye ve araştırma yapacak olanlara ışık tutmaya çalışacağız.

Bilindiği gibi Buhârî'nin yaşadığı hicrî üçüncü asrın ilk yarısında İslam dünyasında akaidle ilgili olarak Cehmiyye, Mutezile, Müşebbihe, Murcie, Cebriyye, Kerrâmiyye, Şia ve Havaric gibi Kur'ân ve Sünnete daha yakın olan çoğunluğun dışındaki bidat mezhepleri teessüs etmiş; bunlardan yayılma istidadı gösteren -özellikle- Cehmiyye ve Mutezilenin görüşleri sünnete bağlı alimler tarafından Hz. Peygamber'in getirdiği itikadî esaslara aykırı bulunarak şiddetle tenkid edilmiş, bunlara karşı fikrî bir savaş açılıp reddiye tarzında yirmiye yakın eser telif edilmiş⁽¹⁾ ve bu mücadele Buhârî ve Ahmed b. Hanbel örneğinde olduğu gibi zaman zaman siyasî baskılara, kaba kuvvet kullanmaya kadar varmıştır. Bir taraftan sözkonusu bidat fırkaları Kur'an'ı hür bir akılcılıkla yorumlayarak ortaya koydukları yeni itikadî görüşleri yaymaya çalışırken bir taraftan da bir kısım hadis ehli, Haşviyye ve Müşebbihe gibi muhafazakar gruplar ilâhiyatta aklın hiç bir rolü bulunmadığını öne sürecek tarzda katı bir nasçılığın benimsemişler, bazan akaid dair apaçık aklî gerçekleri dahi reddetmeye yönelmişlerdir. İmam Azam Ebû Hanife, talebesi Ebû Yusuf, Ahmed b. Hanbel, İmam Şafiî ve benzeri meşhur bilginlerin bidat ilm-i kelâmını kastederek de olsa kelâm ilmi'nin aleyhinde bulunmaları⁽²⁾ itikadî mevzularda akılla verilmiş hükümler karşısında itidalin kaybedilmesine tesir eden bir sebep teşkil etmiştir. İşte Buhârî, hadisçilerle kelâmcılar arasında ihtilaf konusu olan problemleri böyle bir or-

* M. Üniv. İlahiyat Fakültesi Öğretim Görevlisi

1. Ali Samî en-Neşşâr, Mukaddime (Akaid's-selef girişinde), İskenderiyye 1971, s. 5-7.

2. Taşköprüzâde, Miftâhu's-saade, nşr. Kamil Bekrî-Abdul-vehhâb Ebu'n-nûr, Kahire 1968, II, 153-160.

tamda münakaşa ettiği için bazı görüşlerini üstü kapalı ifadelerle anlattığını kaydetmek lazımdır.

Fikirlerini gizlemek ve maksadını soruyu soranın durumuna göre, meselâ, "Kur'ân Allah kelâmıdır, mahluk değildir" tarzında çeşitli manalara gelebilen üstü kapalı ifadelerle anlatma ihtiyacını hisseden Buhârî'nin bu tutumu, üzerinde ihtilaf edilen bir çok itikadî konudaki görüşlere yer vermekle birlikte büyük çoğunluğunu devrinin nazik meselesi haline gelen "Halku'l-Kur'an" problemine ayırdığı eserine, ilk bakışta irade hürriyeti ile ilgili olduğu intibahı uyandıran "Halku ef'âli'l-İbâd" (Kulların fiillerinin mahluk oluşu) adını vermesinde açıkça görülmektedir.

D) HALKU EF'ALİ'L-İBAD'DA YER ALAN KONULAR:

Buhârî, çeşitli itikadî görüşlerini öğrendiğimiz Halku ef'âli'l-İbâd'ını, çağdaşı olan muhaddis Muhammed b. Yahya ez-Zühlf ile ihtilaf ettiği halku'l-Kur'an konusunu münakaşa etmek; Cehmiyye, Muatilla, Cebriyye, Mutezile ve Haşviyyenin muhtelif itikadî görüşlerinin yanlışlığını göstermek maksadıyla telif etmiştir. Yusuf b. Reyhan el-Firebrî'nin rivayet ettiği⁽³⁾ eserin, Buhârî'ye nisbeti konusunda herhangi bir ihtilaf yoktur⁽⁴⁾. Buhârî'nin Sahih'ini şerheden İbn Hacer, Halku ef'âli'l-İbâd'tan nakillerde bulunarak eseri ona nisbet eder⁽⁵⁾. Buhârî'den bahseden tabakat kitaplarının Halku ef'âli'l-İbâd'ta yer alan görüşleri Buhârî'ye nisbet etmeleri söz konusu eserin ona ait olduğunu tekid edici mahiyettedir⁽⁶⁾. İbn Ebî Yâ'lâ'nın, âlimler arasında Buhârî'ye ait olarak bilinen görüşe zıd bir nakilde bulunması -ki bu Buhârî'den "Kim benim Kur'an'ı telaffuz edişim mahluktur" dediğimi söylerse yalancıdır" tarzında yaptığı bir rivayettir- ya Buhârî'nin sözünü üstü kapalı olduğu için anlamamış olması, ya da onun gibi büyük bir otoriteyi kendi saflarında göstermek istediği için tarafgir davranmış olması ile açıklanabilir. Bu sebeple mezkur rivayet eserin Buhârî'ye aidiyeti konusunda ciddî bir engel teşkil etmez.

Eserin muhtevasını bir giriş ve üç bölüme ayırarak sunmak mümkündür. Buhârî kitabına Ca'd b. Dırhem ve Cehm b. Safvân'ın ortaya attıkları Halku'l-Kur'ân fikri ile bunu reddeden hadisçilerin görüşlerini zikrederek başlar ve bir manada iki aşırı tarafın mukayesesini yapar. Kur'an'ın mahluk olduğunu söyleyenlerin müslüman olamayacağını kabul eden ve bu inançlarından dönmeleri için yapılan daveti benimsemedikleri takdirde öldürülmelerini caiz gören rivayetlere yer verirken Arş'a istivâ, iman, ru'yetullah, cennet ve cehennemden fena bulması gibi konularda Cehmiyye'nin görüşlerine ve Selefin bunlara yönelttiği tenkidlere temas edip Cehmiyye'yi reddeder. Cehmiyye ricalinden biri olan Bişr b. Gıyâs el-Merîsî'den sö-

3. Katip Çelebi, Keşfu'z-zunûn, İstanbul 1952, I, 722.

4. Brockelmann, GAL, Suppl, I, 265.

5. İbn Hacer, Fethu'l-Bârî, Kahire 1978, XXVIII, 314, 316, 321.

6. İbn Ebî Yâ'lâ, Tabakâtul-hanâbile, Kahire 1952, I, 278-279; Subkî, Tabakât, Kahire 1964, II, 228-231.

zederken de Ebû Hanife'nin talebesi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin Cehmiyye'ye nisbet edildiğini zikreden Buhârî, böylece giriş kısmını tamamlar.

Birinci bölümde hadislerden getirdiği delillerle kulların yaptığı bütün fiillerin, bu arada Kur'ân'ı okuma ve yazma işinin de mahluk olduğunu, hafızalarda saklanan, sayfalarda yazılan ve dillerde okunan Kur'ân'ın ise Allah kelâm'ı olup mahluk olmadığını, "Allah" lafzını yazan insanın bu fiilin hâdis, yazının delâlet ettiği mananın kadim olduğunu anlatır. İmanın da bir amel olduğunu kabul eden Buhârî, hal-ku'l-Kur'ân konusunda Cehmiyye ve Haşviyye'nin Ahmed b. Hanbel'e ait olan görüşlerin inceliğini anlayamadığını, bu konuda ona nisbet edilen görüşlerden sadece "Allah'ın kelâmı gayr-ı mahluk, bunun dışındakiler mahluktur" fikrinin bilindiğini, bu fikirde de, Rasulullah'ın, hakkında açıklama yapmadığı girift konuları derinliğine araştırmama espirisinin mevcut olduğunu zikreder ve Ahmed b. Hanbel'e nisbet edilen haberlerin çoğunun asılsız olduğunu belirtir.

İkinci bölümde Kur'ân'ı yazıp satmanın cevazını ve okunmasını güzelleştirmenin lüzümünü anlatan, dolayısıyla kulların fiilerinden bahsetmiş bulunan hadislerle istidlâl ederek Kur'ân'ı okuma ve yazma fiilinin mahluk olduğunu isbata çalışır. Hz. Mûsa'ya hitap şeklinde tecelli eden ilahî fiili mahluk, insanların fiillerini gayr-ı mahluk (Allah tarafından yaratılmamış) kabul eden Mutezile'nin hadislere itibar etmediği için doğruyu bulamadığına dikkati çeker.

Üçüncü bölümde de Kelamullah ile istiaze konusundaki hadisleri Kur'ân'ı okuma ve yazma fiilerinin mahluk olduğuna delil getirmeye devam eder. Kaderiyye'nin, insanın bütün fiillerinin Allah tarafından değil, kendisi tarafından yaratıldığına, Cebriyye'nin ise bütün fiilleri Allah'ın yarattığına inandığını belirterek doğrusunun insan fiillerini Allah'ın yarattığına inanmak olduğunu kaydeder. Müteakip kısımda Allah'ın sıfatları konusuna değinerek ilahî sıfatların mevcudiyetini ısbatlar. Fiilin bir şeyin meydana getirilmesi, mefulun ise fiilden doğan sonuç, yaratılan şey demek olup fiilden ayrı bir şey olduğunu söyleyen Buhârî, tahlîk'in (tekvinin, yaratmanın) Allah'ın sıfatı, mahlukun (mükevvenin yaratıkların) ise yaratma fiilinin sonucu olan bir meful olduğunu, dolayısıyla Allah'ın sıfatı olan bir meful olduğunu, dolayısıyla Allah'ın sıfatı olan yaratmadan ayrı bir şey olduğunu belirtir. Meselâ gökleri ve yeri yaratmak Allah'ın bir fiili ve "ol" (bk:Yasin 36/82) emriyle anlatıldığı üzere sıfatıdır. Meful mahluk, fakat Allah'ın sıfatı demek olan fiili gayr-ı mahluktur. Buhârî, eserini Cehmiyye'nin "Kur'an cisimdir" tarzındaki iddiasına verdiği cevaplarla ve Kur'ân'ı inanarak okumanın faziletini bildiren hadislerle bitirir.

Eserinde "Kur'ân'ı okuyup yazmanın kula ait bir fiil olup kulun bütün fiillerinin mahluk olduğu, dolayısıyla Kur'ân'ı okuma ve yazmanın da mahluk olması gerektiği" şeklinde özetlenebilecek ana fikri işleyen Buhârî, bilahare Ehl-i Sünnet kelâmcılarının halku'l-Kur'ân meselesinde Kur'ân'ı lafzî ve nefsî kelâm ayırımına tabi tutarak çözmeye çalıştıkları problemi aynı açıdan ilk defa ele alan, bu konuda Cehmiyye'nin de Haşviyye'nin de görüşünü tenkid eden, fiil ile mefulun (tekvin ile mükevvenin) ayrı şeyler olduklarını söyleyerek Ebû Hanifeden sonra, fakat İmam

Maturidi'den önce Allah'ın ezeli bir tekvin sıfatının bulunduğunu savunan ve böylece Ehl-i Sünnet kelâm mektebinin kurucuları arasında yer alan bir akaid bilgini olarak göze çarpar.

II) SAHİH'İNDEKİ İTİKADÎ KONULAR:

Buhârî'nin itikadî görüşlerini ve akaid ilmindeki yerini tesbit etmemize yardımcı olan ikinci kaynak ta Allah'ın Kitab'ından sonra İslâm'ın en önemli kaynağını teşkil eden Sahih'idir. Buhârî'nin Sahih'ine akaid, fıkıh, ahlâk, tefsir, siyer ilimlerini ihtiva eden umumî bir ad vermesinden, onun bütün İslâm ilimlerine temel olacak bir takım tasnifler yaptığını gösterir. Çeşitli kitaplara ayırdığı Sahih'indeki bâb başlıklarında, özellikle Kitabu'l-İmân, Kitabu'l-kader ve Kitabu't-tevhid'de yer alan bâb başlıklarında, zikredeceği hadislerle uygun ayetler ve sahabe sözlerini sıraladıktan sonra bazan kendi tercihini veya başkaları tarafından kabul edilen görüşleri sıralayarak hadislerin hangi manaya gelebileceği ve bunların nasıl anlaşılacağı konusunda önemli bilgiler verir⁽⁷⁾. Buna göre Buhârî'nin Sahih'i'nin diğer İslâm ilimlerinde olduğu gibi Ehl-i Sünnet akaidinin tesisinde önemli bir rol oynadığını söylemek lazımdır.

III) BUHARÎ'NİN BAZI İTİKADÎ GÖRÜŞLERİNE TOPLU BİR BAKIŞ:

İnsanların muhtaç olduğu bütün bilgilerin esasının Kur'an ve Sünnette bulunduğunu kabul eden⁽⁸⁾ Buhârî, bir muhaddis olarak, insanın herşeyi bilemeyeceğine, özellikle müteşabihatın⁽⁹⁾ tevilinin Allah'ın ilmine havale edilmesi gerektiğine inanmasına rağmen akla önem vermiş ve çağdaşı olan bazı muhaddislerin akla ters düşen görüşlerini Kur'an ve Sünnetten deliller getirerek nasçı bir metodla reddetmiştir. Onun akla değer vermesi fikhî anlayışında da görülür. Meselâ, aklî dengesini yitirmiş bir sarhoşun sarhoşluk halinde söylediği sözlerin bir değer taşımadığını, binaenaleyh bu sözlere itibar ederek hakkında bir hüküm verilemeyeceğini kabul etmesi⁽¹⁰⁾ onun akla verdiği değeri gösteren güzel bir örnektir. Onun bu özelliğini tesbit ettikten sonra bazı itikadî görüşlerini şöyle sıralayabiliriz:

Allah zat, sıfat ve fiilleri bakımından yaratıklara benzemez. Çeşitli ayet ve hadisler onun ilim, kudret, irade, kelâm, tekvin vb. sıfatları bulunduğunu göstermektedir⁽¹¹⁾. Allah'ın kelâmı kadîm, kelâmını okuyup yazan kulların fiilleri hâdistir.

7. Dihlevî, Şerhu Terâcimi'l-Buhârî Haydarâbâd 1323 s. 3; Aynî, Umdetu'l-kâri, Kahire 1972, I, 18; el-Huseynî Abdülmecid Hâşim, Turâsu'l-insaniyye, Kahire ts, 5/92-93.

8. Zehebî, Siyeru a'lâmi'n-nubelâ, Beyrut 1983, XII, 412.

9. Buhârî, Halku ef'âli'l-İbâd, s. 154-155.

10. Subkî, a.g.e., II, 222.

11. Buhârî, Tevhid, I; Halku ef'âli'l-İbâd, s. 132-133, 192-193, 210-212; Aynî, Umdetu'l-Kârî, XX, 336-337, 364.

Allah'ın birliği, cehmiyye ve muattılanın öne sürdüğü gibi sıfatları ibtal etmekle değil, isbat etmekle mümkündür.

Allah, Cehmiyye'nin iddia ettiği gibi her yerde değil, Arş'tadır⁽¹²⁾.

İman Cehmiyye, Kerrâmiyye ve Murcie'nin benimsediği gibi sadece bir akâide yani kalb ile tasdikten ibaret değildir; aksine iman, kalb ile tasdik, dil ile ikrar ve uzuvlarla amelden oluşur, artar ve eksilir⁽¹³⁾. İman ve İslâm birdir, aralarında bir ayrılık yoktur. Şirk dışında işlenen günahlar kulu imandan çıkarmadığı gibi küfre de sokmaz⁽¹⁴⁾.

İnsanların karşılaşacakları olaylarla yapacakları fiiller Allah'ın ezeli ilminde mevcut olup bunları yaratan da odur⁽¹⁴⁾.

Cennet ve cehennem yaratılmış olup řu anda mevcuttur. Bunlar cismanî bir mekandır, sadece ruhların yaşadığı mükafat ve ceza yerleri değildir.

Cennet ve Cehennem de ebedî olarak devam edecek, Cehmiyyenin sandığı gibi bir zaman devam edip sonra yok olacak olan geçici yerlerden değillerdir⁽¹⁵⁾.

İtikadî görüşlerinden bazılarını sunduğumuz bu açıklamalarda görüldüğü gibi Buhârî akaidde, tamamen Selefî-Hanbelî bir anlayışa sahip değildir. Nasları titiz bir şekilde inceleyerek onlardan itikadî hükümler çıkarıp Ehl-i Sünnet ekolünün kurulmasına öncülük yapmış bir İslâm bilginidir. O, kendisinden önceki alimlerin görüşlerini aynen benimsememiş, ilâhî sıfatlar konusunda Ebû Hanife'ye uymuş, İmanın tarifi ve mahiyetinde ondan ayrılarak Ahmed b. Hanbel'in görüşünü paylaşmıştır. Halku'l-Kur'ân meselesini ise Ehl-i Sünnet açasından ilk defa ele alıp akılcı bir yorum getirmiş ve bu konuda öncülük yapmıştır. Devrindeki Muhaddislere, meselâ, Müslim b. Haccac ve özellikle İbn Kuteybe'ye fikren tesir etmiş⁽¹⁶⁾ (Zira daha önce Halku'l-Kur'an meselesinde İbn Hanbel'e uyan İbn Kuteybe sonra Buhârî'nin görüşünü kabul etmiştir),başta Cehmiyye olmak üzere Mürcie,Kerrâmiyye,Müşebbihe, Mutezile, Kaderiyye ve Muattıla gibi bütün bidat fırkalarına karşı mücadele vermiştir.

Bu açıklamaların ışığında vardığımız sonuç şudur: Buhârî muhaddis olduğu kadar Ehl-i Sünnet akaidinin teşekkülünde önemli görevler ifa etmiş bir akaid bilgini olarak kabul edilmeli ve akaid-keâm tarihindeki yerine oturtulmalıdır.

12. Buhârî, Halku efâli'l-İbâd, s. 119, 120, 121, 127, 128, 132, 134.

13. Buhârî, İman 1 vd; Halku efâli'l-İbâd, s. 142-145; Kirmânî, el-Kevâkibu'l-devarî, I, 70, 81, III, 115, 121, 124, 116, 176, 185; İbn Hacer, Tehzîbu't-tehzîb, Haydarâbâd, 1326, IX, 53; Aynî, a.g.e, I, 38, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 137-138, 187, 210, 228, 274-275, 295, 296, 302, 314, 317, 358, 362.

14. Buhârî, Kader, I,16; Halku efâli'l-İbâd, s. 137-138, 141.

14. Buhârî, İmân, 14-15, Kirmânî, a.g.e., I, 141; Aynî, a.g.e, I, 233, 239, 245.

15. Buhârî, Bedu'l-halk, 8, 10; Halku efâli'l-İbâd, s.121-122.

16. bk. İbn Kuteybe, el-İhtilâf fi'l-lafz, nşr; M. Zahid Kevserî, Kahire 1349, s. 63-64.